

معیشته دشاوار پدر و فرزند میرحسین خوشنویس باشی

و چند نکته تأمل برانگیز دیگر

محمدجواد جدی

پس از آنکه تصویر عریضه خوشنویس ناشناسی برای تعلیم خط نستعلیق به شعاع السلطنه و سالارالدوله فرزندان مظفرالدین شاه قاجار را در مجله نامه بهارستان (سال یازدهم ۱۳۸۹، دفتر ۱۶ ص ۲۲۱ و ۲۲۲) منتشر نمودم (تصویر ۱) کپی نامه مشابهی از سوی یکی از دوستان در اختیارم قرار گرفت که از جهاتی آن را بسیار جالب و تأمل برانگیز دیدم. (تصویر ۲)

نخست اینکه مضمون هر دو نامه حکایت از وضع بسیار بد معیشتی و تقاضای استمداد و یاری از مظفرالدین شاه دارد و سپس شباهتهای قابل توجه خط کتابت این دو نامه در مواردی خاص با هم است که ارتباط مستقیم با ذوق و سلیقه خوشنویس دارد که از این منظر نیز دو خط با هم مطابقت دارند به عنوان مثال استفاده از سین کشیده در ترکیب «سا» در عنوان دو نامه در واژه‌های «جواهر آسا» و «می‌رساند» و تحریر آنها بالاتر از خط میزان کرسی جلب توجه می‌کند که روی حروف پیشین بوده و به اصطلاح خوشنویسی سوار بر آنهاست که کمتر در خوشنویسی معمول بوده است.

و سوم سیادت خوشنویس هر دو نامه محرز است چنانچه در نامه نخست آمده است: «اقل السادات معروض رأی اشرف همایونی می‌دارد» و در نامه‌ای که اینک معرفی می‌شود جمله «خدا شاهد است سید زاده‌ها مرده‌ای هستند متحرک» گواه این مدعا است بنابر آنچه که آمد نگارنده به این باور رسیده است که (علی رغم فاصله زمانی و تفاوت‌هایی که به دلیل جوانی و پیری خطاط قابل توجه است) نویسنده هر دو نامه یکی است و به عبارت دیگر خوشنویس نامه نخست که پیشتر معرفی شد نیز به احتمال میرزین‌العابدین پسر مرحوم آقا سیدحسین خوشنویس باشی و نوه مرحوم سیدعلی حکاک حسینی است که در نامه دوم به وضوح ذکر شده اگر چه نامه نخست فاقد نام نویسنده و تاریخ تحریر است.

از مضمون هر دو نامه بر می‌آید که مرحوم میرزین‌العابدین با وجود تلاش شبانه‌روزی در کتابت و خوشنویسی با مشکلات سخت معیشتی و اقتصادی دست به گریبان بوده و به مصداق: کیمیاگر زغصه مرده و رنج ابله اندر خرابه یافته گنج، از مال دنیا نصیبی نداشته است و کساد بازاری هنر در روزگار او هم تأسف برانگیز است.

در حاشیه هر دو نامه نظر مساعد مظفرالدین شاه و دستورات لازم وی به صدراعظم و نیرالممالک نیز به چشم می‌خورد که از شباهتهای دیگر این دو نامه تلقی می‌شود.

با معرفی این نامه سزاوار است نام میرزین‌العابدین را نیز به فهرست نام خوشنویسان گذشته بیفزائیم. پدر بزرگ میرزین‌العابدین و پدر میرحسین خوشنویس باشی مرحوم سید علی حکاک حسینی تهرانی است که استاد خوشنویس شهیر میرزا غلامرضا اصفهانی و همچنین استاد فرزندش میرحسین خوشنویس باشی بوده

و بجز خوشنویسی در هنر حکاکی نیز استاد بوده است و ما پیشتر به معرفی او در کتاب: مهر و حکاکی در ایران، (جدی، ۱۳۸۷، صص ۱۸۱-۱۸۳) پرداخته‌ایم. مرحوم سیدعلی حکاک نیز وضع بد اقتصادی خود را در سیاه مشقی که در مرقع شماره ۴۱۱۹ دانشگاه تهران نگهداری می‌شود اینگونه شرح می‌دهد: «خداوند بدبختی را نصیب هیچ کس نکند از جمیع دردها بدتر است از آن جمله یکی آن است که دوات بارفتنی مال میرزا غلامرضا را فروختم به آقا غلامعلی به پنج هزار اگر دهد حال دو سه هزار بیشتر نمی‌خرم از همین مطلب قیاس بخت مرا بکنید باقی چه سود» (تصویر ۳) به نوشته سپهر سیدعلی حسینی تهرانی حکاک، نستعلیق را نیکو و محکم می‌نوشت و در فن حکاکی و نگین تراشی دستی پر قدرت داشت. وی در سال ۱۲۷۵ هـ. ق. در تهران درگذشت او پدر میرحسین خوشنویس باشی است که به نوشته یحیی دولت‌آبادی میرزا غلامرضا خوشنویس شهیر از وی مشق خط گرفته است. (۱۳۶۲ ص ۵۶) میرحسین در تبریز معلم خط مظفرالدین شاه بود و بعدها به خاطر فرآگیری زبان ترکی ملقب به میرحسین ترک گردید قطعه‌ای از او به تاریخ ۱۲۶۱ دیده شده که رقم: «المذنب میرحسین بن علی الحسینی» دارد. میرزا غلامرضا در بیاض خود چنین نگاشته است: «وفات مرحوم قبله الخطاطین استادی آقا سید طهرانی چهاردهم محرم یک هزار و دویست و هفتاد و پنج (خوانساری ۱۳۶۹).

همانگونه که ذکر شد چون پدر میرزین‌العابدین یعنی میرحسین خوشنویس باشی استاد خط مظفرالدین شاه قاجار بوده است تقاضای تعلیم فرزندان مظفرالدین شاه از سوی فرزند میرحسین خوشنویس باشی دور از ذهن و انتظار نبوده و با توجه به پیشینه خانوادگی به راحتی قابل تصور است. دربارهٔ صدراعظم وقت مظفرالدین شاه در تاریخ تحریر نامه و حواشی آن نکته قابل توجه و جالبی وجود دارد چرا که تاریخ نوشته هر دو حاشیه یعنی دستخط مظفرالدین شاه و صدراعظم محرم سال ۱۳۱۶ هجری قمری است و این تاریخ به نوشته منتخب‌التواریخ (ص ۴۹۱) تاریخ عزل امین‌الدوله از صدارت عظامست (هفدهم محرم سال ۱۳۱۶) و شاید به دلیل جایجایی دولت، شاه همچون نامهٔ نخست دستور خود را در حاشیه نامه نه خطاب به صدراعظم که خطاب به نیرالممالک نوشته است هرچند به هر دلیلی مجدداً نامه به رویت صدراعظم رسیده و او نیز دستور شاه را به نیرالممالک ابلاغ کرده است. از آنجائی که باید دستخط حاشیه دوم را به میرزا علی‌خان امین‌الدوله یا به امین‌السلطان (اتابک اعظم) نسبت داد گفتنی است اگر گزارش منتخب‌التواریخ را درست و مبنا قرار دهیم و دستخط دوم حاشیه متعلق به امین‌الدوله باشد باید تاریخ دقیق آن را از اول تا هفدهم محرم و چنانچه متعلق به امین‌السلطان (اتابک اعظم) باشد باید تاریخ دقیق آن را از هفدهم تا سی‌ام محرم دانست.

نکته قابل توجه دیگر اینکه مخبرالسلطنه در کتاب خاطرات و خطرات خود تاریخ عزل امین‌الدوله را صفر سال ۱۳۱۶ ذکر کرده است (مخبرالسلطنه ۱۳۶۳، ص ۱۰۷) اگر دستخط مذکور چنانکه بر می‌آید را بتوان با اطمینان از آن امین‌السلطان دانست چرا که خط امین‌الدوله به زیبایی تمام مشهور خاص و عام بوده است (تصویر ۴، سپهرم، ۱۳۴۱ ص ۱۹۲) تردیدی بر نادرستی ثبت تاریخ عزل امین‌الدوله از سوی مخبرالسلطنه نخواهد بود. نیرالممالک که در این نامه از سوی مظفرالدین شاه قاجار و صدراعظم موظف به تأمین مستمری برای میرزین‌العابدین شده است جعفر قلی‌خان فرزند رضاقلی هدایت (۱۳۳۳-۱۲۴۷ هـ) است که از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۲ هـ ق متصدی وزارت علوم و اوقاف بوده است.

- سپهرم، امیر مسعود (۱۳۴۱)، تاریخ برگزیدگان، تهران، زوار
- مخبرالسلطنه مهدقلی هدایت (۱۳۶۳) خاطرات و خطرات، انتشارات زوار ص ۱۰۷.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲)، حیات یحیی، تهران، جاودان
- خوانساری، احمد (۱۳۶۹)، مرقع نگارستان، تهران، انجمن خوشنویسان ایران
- جدی، محمد جواد (۱۳۸۷)، مهر و حکاکی در ایران، فرهنگستان هنر دانشگاه هنر، پژوهشکده هنر
- بامداد، مهدی، (۱۳۷۲)، شرح حال رجال، ج ۲

متن نامه نخست

به شرف عرض خاک پای اقدس انور همایونی^۱ می‌رساند

چون حضرت رب العزه وجود مقدس را مظهر رشحات الطاف خود گردانید به شکرانهٔ این نعمت پاس قلوب مظلومان لازم، لهذا اقل السادات معروض رای اشرف همایونی می‌دارد که عمری در تحصیل و تکمیل فنون خطوط صرف نموده حاصلی نبرده، اکنون هم قلت معیشت و کثرت جمعیت از تحصیل و زندگانی بازداشته، مراحم ملوکانه محرک شرح حال و مستدعی دو مطلب گشته، به هر یک صلاح مفتخر بفرمایند احیای نفوس باشد. اولاً امر همایونی^۱ شود در خدمت

^۱ اصل: همیونی.

حضرت اشرف اسعد ارفع والا شعاع السلطنه و حضرت اشرف امجد ارفع والا سارالدوله - دامت شوکتہما - به سر برده مشغول به تعلیم مشق ایشان باشد و چنانچه نشود بذل مرحمت ہمیشگی دربارہ جمعی از محترمین از اولاد رسول بفرماید کہ با این زحمت دست تكدی پیش کسی دراز نکرده، دعاگو باشند.

[حاشیہ به خط مظفرالدین شاه]:

جناب اشرف صدراعظم مستمری محل لازم دارد، ولی برود هفته [ای] دو روز شعاع السلطنه و سالارالدوله را تعلیم خط نسخ تعلیق بدهند و در موقع مستمری هم احاله خواهد شد.

متن نامه دوم

قربان خاکپای جواهر آسای مبارکت گردم (خانه زاد میرزین العابدین پسر مرحوم آقا سید حسین خوشنویس باشی)

خانه زاد چند سال است بامیدی در تکمیل کمال پدری شب و روز قلم زده بچه سادات را وعده می دهد کہ کارها خوب خواهد شد حال نتیجه به عکس و روز به روز پریشان تر و مأیوس [تر] کہ خدا شاهد است سیدزاده ها مرده [ای] هستند متحرک نه خانه [ای] کہ از دربه دری بیاسایند و نه اسباب خانه کہ فروخته صرف معاش نمایند استدعای آنکہ محض رضای حق از صرف جیب مبارک قیمت نان و پنیری مرحمت شود کہ آسوده حال مشغول دعاگوئی دوام عمر و دولت ابد آیت گردند. الامر الاعلی مطاع مطاع مطاع.

متن دستخط مظفرالدین شاه در حاشیہ بالای نامه: نیرالممالک حقوق خدمات مرحوم خوشنویس باشی منظور است ماهی پنج تومان شهریه به میرزین العابدین پسر آن مرحوم بدهد. شهر محرم ۱۳۱۶

متن دستخط صدراعظم در حاشیہ سمت راست: جناب نیرالممالک [؟] از قرار دستخط مبارک کہ مقرر فرموده اند از شهر محرم ۱۳۱۶ ماهانه میرزا زین العابدین پسر مرحوم خوشنویس باشی بخرج صرف جیب مبارک خزانه [؟] فی شهر محرم ۱۳۱۶.

